

L'escassetat de dades de cranis moderns de la regió impedeix assegurar la identificació amb aquests, i potser no per altra causa apareix més conforme amb els eneolítics de El Argar; les concomitàncies amb els femenins de Cro-Magnon no tenen més transcendència que en aquests darrers.

La fotografia de la norma anterior sembla indicar que l'excés de latitud nasal es deu a la fractura del caire esquerre i que el veritable índex no seria major de 52, així com l'orbitari no sembla que hagués d'ésser menor de 84 (en el dacrion absent).

TÍBIES I FÈMURS

En una de les primeres s'han pogut amidar els diàmetres al nivell del forat nutrici, i són: 19 i 35, que donen un índex cnèmic de 54'3, és a dir hiperplaticnèmic. A un nivell inferior, que no pot assegurar-se que sigui la meitat de l'altura, els diàmetres són 18 i 32, que donen un índex de 56'3. Amb tanta o major inseguritat s'han pogut amidar aquests últims diàmetres en altres vuit fragments majors o menors, i donen les següents valors: 17:31=54'8 — 19:28=67'9 — 17'5:27'5=63'6 — 22:27=81'5 — 20:26=76'9 — 19:27=70'4 — 18:27=66'7 — 19'5:28=69'6 — L'índex mitjà seria de 67'5, intermedi als índexs de les dues tíbies amidades pel Dr. Barras, el qual diu que són d'accentuada platicnèmia; però, limitada aquesta en l'índex 63 per Manouvrier i Verneau, en el 65 per Khuff, i condicionat l'índex per la medicació al nivell del forat nutrici, no veiem justificada la qualificació sinó en les dues primeres tíbies de la nostra sèrie, i en una de les dues del Dr. Barras; les altres són mesocnemes i euricnemes, i el terme mitjà euricnem. Es d'advertir que la platicnèmia no és pas un monopoli de la raça de Cro-Magnon.

Encara és més dubtosa la significació de les mides en els fragments molt deficients de fèmurs. L'índex platimèric és en l'un de 96'4 (27:28); en altre de 84'9 (22'5:26'5); en altre de 83'7 (18:21'5); en altre de 67'2 (21'5:32); en altre de 71'4 (22'5:31'5); en altre de 75'0 (24:32); terme mitjà 79'8, que amb prou feines és platimèric, i no n'hi ha cap que ho sigui exageradament, essent eurimer el primer.

L'índex pilastèric és de 124'6 (33:26'5), 110 (27'5:25), 101'8 (28:27'5), 94'4 (25'5:27), 107'4 (29:27), respectivament; demés, en altres de 125 (30:24), 104'2 (25:24), 106'3 (25'5:24), 88'2 (26:29'5), 119'1 (25:21); terme mitjà 108'1, i molt marcats el primer, sisè i desè, nuls el novè i quart, mostrant correlació la combinació de la pilastra amb l'estenomèria, i viceversa. — TELESFOR DE ARANZADI.

Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València

Les estacions i altres troballes. — EL BAIX ARAGÓ. — El sepulcre del Canyaret, del que parlen els articles anteriors, s'agrupa, com ja feu notar el Sr. Cabré, amb altres troballes de la mateixa època del Baix Aragó, i el dit excavador el suposa, encertadament, eneolític.

Sepulcres del Baix Aragó. — Aitals troballes són, principalment, diferents enterraments. En primer lloc el que es suposa del Tossal de Sant Antoni amb puntes de sageta i un punxó de coure, publicat per nosaltres en el precedent ANUARI i donat a conèixer abans per D. Santiago Vidiella (1), i que es creu una balma com el del Canyaret; la fossa de Vallderroures, amb tretze cranis amb els parietals travessats per puntes de sagetes (2), i Finalment el sepulcre excavat en una roca (l'anomenat *sepulcre del menhir*, per haver-se cregut que la roca ho era) d'Albalate del Arzobispo (3).

Coves i abrics aragonesos. — A Albalate existeixen també coves sepulcrales: la Cueva del Subidor i la Cueva de la Caraza, també estudiades per D. Vicens Bardaviu. En aquestes coves la ceràmica (malauradament sols fragments), és, com al sepulcre de Calaceit, feta a mà, negrosa i de superfície polida, sense ornaments.

Un altre tipus és els petits abrics de Maçalió, a les vores del riu Matarra-nya, descoberts per D. Llorenç Pérez Temprado, en els quals, entre terra negrosa, i a voltes cendrosa, surten sílexs

(1) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, V (1913-14), *Crònica*, pàg. 821, fig. 38. Abans citat per S. Vidiella al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, II, 1908, pàg. 204 i següents.

(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914, *Crònica*, pàg. 821 i fig. 39.

(3) BARDAVIU: *Historia de la antiquísima villa de Albalate del Arzobispo*. Zaragoza-Larra, 1919, pàg. 29.

(generalment fulles de ganivets), alguns molt fins i petits, i esclats, així com, de quan en quan, fragments esmicolats de ceràmica a mà, grollera. Els coneguts fins ara són els de La Horteta, Los Secans, Sol de Huerta i Era de Rayos.

Troballes soltes del Baix Aragó. — De material de pedra, procedent de troballes soltes, se'n troba una mica arreu. De Calaceit coneixem les puntes de sageta de la Font de N'Oró (1), dels Masos de les Perchades de Pere la Reina (fig. 80, a) i una altra de la muntanya de Sant Antoni de Calaceit (2).

Finalment una formosa punta de sageta de sílex blanc, triangular, amb aletes i espiga, existent al Museu de Barcelona, procedent de la col·lecció de D. Pau Gil, sense dades d'origen, però amb seguretat del Baix Aragó (fig. 79).

Característiques i cronologia. — Cal retenir, de tot el que havem dit, que, a excepció dels abrics de Maçalió (en els quals l'ésser poc típic el material no permet fer deduccions), els altres semblen caracteritzats pels tipus de puntes de sageta, principalment, els triangulars amb espiga amb dos variants: la molt allargada i amb aletes poc pronunciades, i la curta amb les aletes més formades i que en alguns casos (Canyaret) es retorcen una mica en direcció a l'espiga.

L'altre fenomen típic d'aquesta cultura del Baix Aragó és la ceràmica polida sense decoració.

Fig. 79.
Baix Aragó (?)
Punta de sageta
de sílex

Cal classificar aquelles diverses estacions en el ple eneolític, puix que, malgrat la falta de coure (que sols ha aparegut en el sepulcre del Tossal de Sant Antoni de Calaceit), els tipus de les puntes de sageta són molt avançats, i en alguns casos molt finament retocats (Canyaret), essent el retorçament de les aletes en direcció a l'espiga impossible abans del ple eneolític.

LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ. *Les «moles».* — Pero aitals estacions es relacionen íntimament, també, amb les de la veïna província de Castelló (3) i part muntanyosa anexas de Terol.

En primer lloc, les *moles* o sia turons alts, amb un petit planell al cim, en el qual es troba una estació que se sol anomenar *neolítica* per la

Fig. 81. — Miravet.
Destrals de fibrolita
(2/3 apr.)

falta de treballs de metall, però que, quan el material és ben conegut, sol oferir tipus de puntes de sageta eneolítiques. A la província de Castelló es coneixen les següents estacions, entre altres: l'antiga de la Mola Murà, de Chert (4), Morella la Vella (Morella), la de Miravet, d'on procedeixen tres destrals de fibrolita (fig. 81), tres puntes de sageta, dues en forma de losange (fig. 80, b, c, d), fulles de ganivet de sílex i un fragment de braçalet de pectuncle (a la col·lecció Senent de Castelló).

Per la veïna província de Terol sembla que també s'extengué aital tipus d'estació, com ho demostren a Penaruja la de la Humbria, i a Maçalió el Despoblat de Leonica.

Les *moles* es troben fins cap al Sud de la província de Castelló, almenys fins al nivell de Lluçena del Cid, on D. J. J. Senent en trobà una, entre moltes altres que n'ha reconegut en diferents llocs de la província. El senyor

Senent ens comunica que, en general, solen ésser escarpades d'un dels extrems, ço que les fa inaccessible, mentre que per l'altre les tanca una grollera paret, feta amb pedres seques.

El material d'aitals estacions consisteix, invariablement, en destrals de basalt o de pedres corrents semblants, sense polir, nuclis, esclats, fulles, i de quan en quan, puntes de sageta de sílex

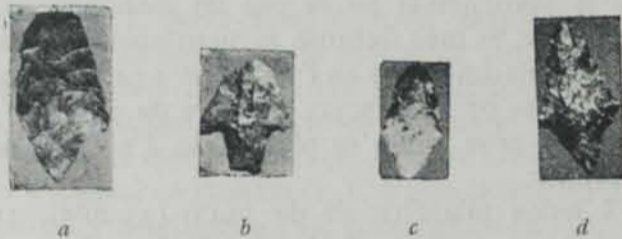

Fig. 80. — Puntes de sageta de sílex dels masos de les Perchades (Calaceit) (a), i Miravet (Castelló) (b-d) (2/3 apr.)

(1) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914, *Crònica*, pàg. 821 i fig. 39.

(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914, *Crònica*, pàg. 821 i fig. 38.

(3) El Sr. Cabré, en el seu treball (pàg. 97-98) vol relacionar el sepulcre del Canyaret de Calaceit (dient que són pocs els semblants que se'n coneixen (?)) amb els sepulcres azilians del Mas d'Azil i d'Ofuet, amb el crani de Kaufertsberg, amb el sepulcre d'Axpea a Trespuentes (Alava) i altres que suposa hallstàtiques de Carmona. Sembla excusat dir que aquests paral·lels no són pertinents al cas: o bé es tracta de coses allunyades en el temps i en l'espai, o bé les úniques més o menys contemporànies (Axpea) no tenen cap relació directa.

(4) LANDERER: *El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos (Ilustración Española y Americana, 1880, II, pàg. 402 i següents).*

i ceràmica grollera, trossejada, és difícil classificar. Les puntes de sageta solen ésser dels tipus descrits, i la ceràmica o és sense cap decoració i amb superfície més o menys polida, o bé grollera, amb cordons incisos o amb impressions digitals.

Les coves de la regió d'Albocàcer. — En relació amb aquesta cultura, i com el seu millor representant per ara, coneixem les estacions de la comarca del barranc de La Valltorta (Albocàcer, etc.), investigades per a l'INSTITUT pels Srs. Pallarés, Duran i Colominas. En elles, hi ha planells a l'aire lliure i coves, sobretot la Cova dels Melons, d'Albocàcer.

Es troba en elles el material característic: les destrals ordinàries, el tipus avançat de les puntes de sageta i la ceràmica de la doble mena sense decoracions i polida o grollera, i amb senzills cordons incisos o amb impressions digitals. Entre les puntes de sageta n'hi ha de triangulars amb espiga i aletes (trobadessols a la part superior); però les més corrents són lenticulars i les que s'han anomenat en forma de losange generalment amb una formació rudimentària que tipològicament acusa la formació de les amb aletes i espiga.

L'origen de la cultura de la província de Castelló i del Baix Aragó a Almeria. — El fenomen que acabem d'esmentar de les coves d'Albocàcer, té el seu paral·lel en un altre lloc de la Península, on certament cal cercar l'origen remot de la cultura de la província de Castelló del Baix Aragó, que estudiem. Ens referim a la província d'Almeria, on la seva civilització de poblats i sepulcres (1), amb períodes ben delimitats i amb coure des de molt aviat, dona al mateix temps la clau de la cronologia.

Efectivament, entre els fenòmens de la cultura d'Almeria, l'evolució de les puntes de sageta i la ceràmica sense decoracions i de superfície polida són dels més característics. Pel que fa referència a les puntes de sageta, a Almeria té lloc l'evolució que produeix els tipus de forma de llorer i el triangular amb espiga, els quals tenen llur gran desenrotllament en el ple eneolític, semblant ser un grau intermedi de l'eneolític inicial el de losange, que sovint té formacions rudimentàries d'aletes i espiga com a les d'Albocàcer.

També és freqüent a Almeria el tipus de punta de sageta triangular amb aletes i espiga gran i llarga, com al Baix Aragó.

Malgrat no coneguem encara massa bé l'enllaç de la cultura d'Almeria i del Sud-Est de la Península (on arriba fins a Montealegre a la província d'Albacete), amb les estacions de Castelló i les altres emparentades, car de la part Sud del regne de València no comptem amb material conegut o almenys amb publicacions satisfactòries (2), amb ço que hem dit anteriorment tenim ja prou base per a afirmar que la civilització d'Almeria s'estengué vers el Nord seguint una faixa de la costa, penetrant vers el Baix Aragó per les comunicacions naturals dels passos del Mestratge, al mateix temps que seguia fins més al Nord, penetrant a Catalunya (com s'ha dit en altre lloc d'aquesta Crònica), on des de fa temps la cultura dels sepulcres no megalítics i d'altres estacions emparentades del Sud de Catalunya ha estat reconeguda d'origen almerià.

Cal notar també que, així com l'extensió de la cultura d'Almeria per Catalunya es desenrotlla dintre d'una gran complexitat i d'una relativa riquesa, repercutint molts de llurs fenòmens característics, en canvi a la província de Castelló i al Baix Aragó la cultura del Sud-Est hi penetra pobre, com si hi hagués restat estacionària i isolada del seu centre originari.

Les relacions amb la cultura central de la Península. — El fet que a Catalunya observem a la Cova Fonda de Salamó, en la qual es barregen la cultura d'Almeria i la de les coves dels massissos lleydatans, sembla tenir un corresponent a la província de Castelló: ens referim a la presència de la terrissa grollera amb cordons incisos o amb impressions digitals de les coves d'Albocàcer i de les *Moles* de Castelló.

Sabem que tal decoració de la ceràmica és quelcom freqüent en tota la civilització del Centre de la Península, de la qual la cultura de les coves lleydatanes no és més que l'ala extrema. Encara que entre les últimes estacions ben conegudes d'aquesta civilització del Centre (províncies de Sòria i Logroño, Navarra, Osca) i les muntanyes de la província de Castelló no tinguin cap punt d'unió, el caràcter indígena de la cultura central, que es degué estendre per tota la gran unitat geogràfica de l'interior de la Península, i l'ésser l'extensió de la d'Almeria quelcom foraster, sembla permetre la interpretació dels esmentats cordons de la ceràmica trobats a la província de Castelló com una

(1) Vegi's en altre lloc d'aquesta Crònica, Bosch: *L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica a la Península Ibèrica*.

(2) Aquest és el cas de les moltes coves que se citen de les terres de la província d'Alacant (la Cova Negra, per exemple) o el sepulcre del Castellet del Porquet de la Olleria. Segurament un estudi del material de museus locals i col·leccions particulars aclariria moltes coses. Malauradament no l'hem pogut fer encara.

supervivència d'un estat de coses anterior, o, almenys, una influència de la cultura central dintre la cultura d'Almeria, que avança tenint la seva base al Sud-Est d'Espanya. — P. BOSCH GIMPERA.

Sepulcres no megalitics de Catalunya

Dels tipus de sepulcres no megalitics en les seves diferents variants que es publicaren en la crònica anterior intentant-ne una sistematització, se n'han descobert alguns de nous i a més s'han fet altres troballes que semblen procedir de sepulcres semblants. L'INSTITUT n'ha excavat sols un de nou que aparegué en la ja coneguda necròpolis de Vilassar, i que es descriu a part. Tots els altres s'han excavat o se n'han recollit les troballes per diferents museus o particulars.

UN NOU SEPULCRE A SANT GENÍS DE VILASSAR

En 1917 l'INSTITUT pogué excavar un nou sepulcre que aparegué en el lloc de la necròpolis de Vilassar. Era, com els anteriors que excavà el Sr. Folch i Torres (1), un sepulcre d'inhumació

Fig. 82. — Sepulcre de Sant Genís de Vilassar

en fossa oberta en una capa d'argila molt profunda i al mateix nivell dels sepulcres anteriors (2), çò és, a uns 6 metres de fondària, sense túmul, però amb una llosa de calissa de 1'15 x 0'00 x 0'15 m., plana, irregular, i sense cap senyal de treball, posada en direcció E.-W. i en posició quasi vertical, a uns 20 centímetres del nivell on es trobava el cadàver i a una distància de 0'80 metres de la columna vertebral i paral·lela amb ella. El sepulcre devia haver estat una fossa cavada en el sòl i tornada a omplir de terra, clavant-hi la llosa a manera d'estela per indicar el sepulcre. Aquest contenia un sol esquelet que es pogué descobrir sencer i que es recollí curosament per reconstruir-lo.

L'esquelet estava ajagut d'esquena a terra,

però amb el cap decantat damunt del pit, de manera que queda descansant sobre la mandíbula inferior. Està situat en la mateixa direcció de la pedra, çò és, d'E. a W. amb el cap a l'E. Té l'espatlla dreta desarticulada, amb la clavícula enfonsada al pit; les costelles tombades cap avall; els braços, lluny de seguir a lo llarg del cos, estan oberts pels colzes; la mà dreta posada damunt del fèmur del seu costat i l'esquerra descansant sobre la pelvis. Els fèmurs, guardant ambdós un cert paral·lelisme, es desvien cap a la dreta del cadàver; dels ossos de les cames sols es conserva la tibia dreta, que està plegada formant un angle molt agut amb el fèmur corresponent; del fèmur esquerre en restava sols un fragment i estava separat de sa articulació. Al tallar la terra abans del descobriment de la sepultura es destruïren els peus i els ossos de la cama esquerra i sols es deixà la tibia dreta, que abans de l'excavació apareixia en tota sa llargada.

L'esquelet oferia una lleugera inclinació que podia apreciar-se en la columna vertebral: el cap i les espatlles estaven en el pla més elevat. Prop del braç esquerre aparegué una pedra calissa irregular col·locada en el pla del sepulcre. A l'altra banda, guardant també paral·lelisme amb l'esquelet, fou trobat un ganivet de sílex (llarg 6'4 centímetres) pla a

Fig. 83
Objecte d'os del sepulcre
de Sant Genís de Vilassar
(1/2 apr.)

(1) Vegi's ANUARI V, 1913-14, pp. 806 i següents.

(2) Cal rectificar de la notícia dels sepulcres excavats pel Sr. Folch que aquests es trobaven a la capa d'argila i no a la de tortorà com s'indica a la 8 de la pàg. 806 dit lloc indicat. La capa de tortorà apareix més profunda.